

Милена Ж. Жижић¹
Фармацеутски факултет,
Катедра за општеобразовне предмете
Нови Сад (Србија)

316.75:94(497.11)"1914/1918"

791.633-051 Јовановић С.

355:929 Савић М.

Оригинални научни рад

Примљен 14/05/2026

Измењен 31/05/2026

Прихваћен 31/05/2026

doi: [10.5937/socpreg60-67233](https://doi.org/10.5937/socpreg60-67233)

Тања Ч. Милосављевић²
Факултет Азурна обала,
Департман Наука о језику/ Језичка лабораторија
– база корпус језици
Ница (Француска)

МИЛУНКА САВИЋ И СОФИЈА ЈОВАНОВИЋ У КУЛТУРИ СЕЋАЊА ФРАНЦУСКОГ И СРПСКОГ НАРОДА

Сажетак: У раду се анализира војни ангажман две српске ратнице из периода Првог светског рата, Милунке Савић и Софије Јовановић, с посебним освртом на њихову рецепцију у француској култури сећања. Милунка Савић издваја се као једина жена одликована француским орденом Ратни крст са златном палмом, при чему јој је приликом доделе указана почаст каква је била резервисана за највише официре савезничких војски. Софија Јовановић свој траг оставља у оквиру визуелне документације француског Војног архива у Венсену, чиме се потврђује њена присутност у савезничкој меморијској пракси. Њихова борбеност и храброст превазилазе националне оквири и постају део ширег европског наратива о Великом рату. Ауторке рада полазе од питања какав је статус ових личности у култури сећања српског народа и у којој мери је њихов допринос адекватно институционално и симболички валоризован.

Кључне речи: Милунка Савић, Софија Јовановић, фронт, одликовања, култура сећања

Међу српским женама које су се истакле у периоду Великог рата, посебно место припада личностима чије је деловање превазишло оквири националне историје и добило одјек у међународној јавности, нарочито у француском културном и политичком простору. У том контексту, нарочиту пажњу заслужују Милунка Савић и Софија Јовановић, чије су биографије, војнички подвизи и јавна рецепција постали важан сегмент српско-француских ратних и културних веза током прве половине 20. века. Њихово присуство у француским војним, архивским и медијским изворима сведочи

¹ milenazikic85@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5712-3015>

² phd.lingvista@gmail.com

не само о степену њихове личне афирмације већ и о ширем значају који је српски ратни напор имао у савезничком дискурсу Француске током Првог светског рата.

Посебно место међу њима заузима Милунка Савић, једна од најодликованијих жена-ратника у историји ратовања. Њени изузетни војнички подвизи, испољени у балканским ратовима и током Првог светског рата, били су препознати и ван граница Србије, те су крунисани високим француским одликовањима, укључујући двоструко одликовање Легијом части, као и доделу француског Ратног крста. Чињеница да је једна жена из мале балканске државе стекла тако висок степен признања у оквиру француског војног система сведочи о снази савезничких односа, али и о специфичном месту које је српска војска заузимала у француској ратној пропаганди и јавном мњењу. Њен лик временом је прерастао оквира националне хероизације и постао симбол женске пожртвованости, храбрости и патриотизма у ширем европском контексту.

С друге стране, Софија Јовановић представља пример жене чије је учешће у рату, поред војног значаја, задобило и важну визуелно-документарну димензију у француској култури сећања. Њен лик сачуван је у Збирци фотографија Војног архива у Француској, што указује на чињеницу да је препозната као репрезентативна фигура српског ратног ангажмана. Посебан значај има и објављивање њене фотографије са ратишта у француском часопису *Le Petit Journal illustré* (стр. 384), уз натпис: „Хероина српска, Госпођица Софија Јовановић, добровољац током трајања рата“ (*L'HÉROÏNE SERBE Mlle Sofia Iovanovitch, engagée volontaire pour la durée de la guerre*). Овај запис представља драгоцен историјски извор, јер сведочи о начину на који је француска јавност перципирала српске жене-борце – не само као учеснице рата већ и као симболе савезничке истрајности, жртве и моралне снаге.

Додатну димензију српско-француских односа у ратном периоду представља чињеница да су обе хероине лечене у француским војним болницама у Бизерти током Првог светског рата. Ова околност указује на сложену мрежу војне, медицинске и хуманитарне сарадње између Србије и Француске, која је у условима ратних страдања добила изузетан значај. Француске болнице у Бизерти представљале су један од важних центара опоравка српских војника и добровољаца, те су самим тим постале простор непосредног сусрета две савезничке културе и место обликовања трајних међусобних веза.

Улога Милунке Савић и Софије Јовановић у ратовима које је српска војска водила од 1912. до 1918. године стога је вишеструко значајна. Њихов допринос не може се посматрати искључиво у оквирима војне историје, већ и у контексту студија културе сећања, родне историје и историје међународних односа. Анализа њиховог деловања, начина на који су представљане у француској јавности, као и начина на који је њихово наслеђе интегрисано у колективно памћење српског и француског народа, омогућава дубље разумевање механизма кроз које се обликују историјски наративи о херојству, савезништву и националном идентитету. Истовремено, њихове биографије сведоче о значајној, али често недовољно истраженој улози жена у ратним процесима и представљају важан допринос савременим историографским тумачењима Великог рата.

МИЛУНКА САВИЋ

Милунка Савић, прворођено дете Раденка и Данице Савић, земљорадника из села Копривница у близини Јошаничке Бање,³ представља једну од најистакнутијих личности српске војне историје прве половине 20. века. Питање године њеног рођења у историографији остаје недовољно разјашњено, будући да се у литератури наводе различити подаци у распону од 1888. до 1895. године. На спомен-обележју у Јошаничкој Бањи као година рођења наведена је 1889, док препис Извода из матичне књиге рођених, који се чува у Архиву Југославије у Београду, указује да је рођена 28. јуна 1892. године, и то у месту Ковачи.⁴

Њено детињство било је обележено скромним материјалним условима, али и животом у бројној породици коју су, поред родитеља, чинили брат Милан и сестре Миона и Славка (Mladenović, 2015, стр. 668). У литератури је забележено да је Милунка проводила младост као „чобаница у Долини јоргована на Ибру“ (Vlahović, 1989, стр. 39), што упућује на њено рано суочавање са тешким животним околностима. Иако без формалног образовања, испољавала је изразиту животну мудрост, разборитост, као и снажан карактер, обележен храброшћу и одлучношћу, које ће до пуног изражаја доћи у ратним околностима друге деценије 20. века.

Балканске ратове (1912–1913) дочекала је са изразитом спремношћу да се активно укључи у борбена дејства. Упркос чињеници да су, према важећим војним прописима, жене биле изузете од војне обавезе, одазвала се позиву краља Петра I Карађорђевића (Politika, 1912, стр. 2).⁵ Испољивши изузетну домишљатост и одлучност, променила је идентитет, представљајући се као Милун, скратила косу, обукла мушку униформу и приступила војсци (Đurić, 2014, стр. 17).⁶ Као припадник Дринске дивизије учествовала је у опсади Скадра (Mladenović, 2015, стр. 668), док је у Другом балканском рату била ангажована у бици на Брегалници, где је рањена у груди, што је довело до откривања њеног правог пола (Đurić, 2014, стр. 17).⁷ За исказане изузетне бомбашке способности и храброст⁸ у борби одликована је Златном медаљом за храброст и унапређена у чин каплара (Mladenović, 2015, стр. 668; Saramandić, 2004, стр. 90).

³ У поменутом месту се налази и родна кућа породице Савић, која је обновљена 2015. године.

⁴ АЈ-125, ф-4, персоналије.

⁵ „Освајачка и нетрпељива отоманска владавина истребљује већ вековима ову нашу браћу. Од Берлинскога Конгреса на овамо, убијање, одвођење у Азију и до последњих дана, насилно расељавање, турчење женскиња и мушкиња, непризнавање наше вере, језика, имена српскога, били су основица турске управе. [...] ја сам зато у име Божје наредио Мојој јуначкој војсци да пође у свети бој за слободу наше браће, за бољи живот и напредак Краљевине Србије. [...] Ја вас позивам, драга браћо, свесрдно помогните моју храбру војску да ово створи, и сву своју снагу зато заложите.”

⁶ „Колебала се између два имена: Милун или Милутин?”

⁷ „Догодило се оно чега сам се највише бојала [...] Боже, кад се тога сетим: болничар, старији човек, журно ми скида копоран да види где сам рањена. Устукнуо је и стао као громом погођен [...] Не могу више да се кријем: нисам Милун, него Милунка.”

⁸ У предлогу за похвалу поднаредника-добровољца Милунке Савић, четири године касније (1917. године), у рубрици која одличја има је записано: Златну медаљу за храброст. Војни

Иако је већ у балканским ратовима стекла значајна признања, на почетку Првог светског рата њен допринос није одмах препознат у оквиру војне организације. Међутим, то је није поколебало, те је самостално иницирала добијање ратног распореда. Захваљујући подршци мајора Војислава Танкосића, који је био упознат са њеним ранијим подвизима, распоређена је у Други пешадијски пук „Књаз Михаило”, познат као „Гвоздени пук”, у саставу Моравске дивизије првог позива, где ће наставити да испишује једно од најупечатљивијих поглавља српске ратне историје (Bjelajac, 2003, str. 20–21).

Ратне операције на самом почетку Првог светског рата, вођене између српске и аустроугарске војске на просторима Дрине и Саве, одвијале су се изузетним интензитетом. У том контексту, ступање Милунке Савић у строј представљало је значајно појачање у оквиру бомбашких јединица. У знаменитим биткама на Дрини и Колубари, у којима је Други пешадијски пук „Књаз Михаило” („Гвоздени пук”) био изложен најтежим борбеним искушењима, Милунка се налазила у првим редовима, истичући се у улози бомбаша. Као ударна формација, Моравска дивизија првог позива одиграла је кључну улогу у Церској бици, савладавши отпор аустроугарских снага на гребенима Цера и Иверка (Mišić, 1990, str. 298).

У жару борби, Милункина храброст и изузетна борбеност дошле су до пуног изражаја на дринском бојишту, где је „Гвоздени пук” поразио 79. аустроугарски пук, при чему је и сама учествовала у заробљавању дела непријатељских војника. Током 1914. године учествовала је и у Колубарској бици, у којој је пук претрпео изузетно тешке губитке, сведене на свега 1.354 преживела од укупно 4.356 бораца. У том сукобу обављала је дужност командира јуришног бомбашког одељења, показујући изузетну тактичку способност и личну храброст у операцијама потискивања аустроугарских снага преко Дрине (Đurić, 2014, str. 19).

У марту 1915. године пук „Књаз Михаило” упућен је на јужни ратни правац, у Македонију, као појачање Брегалничкој дивизији. Јединица је учествовала у одбрани Битоља од 3. до 18. новембра, након чега је 22. новембра пристигла у Стругу.⁹ Услед даљег повлачења српске војске, пук је одступао преко Елбасана и Валоне, да би 2. фебруара 1916. године био евакуисан италијанским бродовима на Крф. По реорганизацији, укључен је у састав Прве армије генерала Милоша Васића и враћен у оквир Моравске дивизије. Након периода опоравка у близини села Доњи Ипсос на Крфу, јединица је пребачена на Солунски фронт, где је отпочела обуку у употреби француског наоружања (Bjelajac, 2003, str. 18).

Присуство Милунке Савић на Солунском фронту забележено је и у савременим сведочанствима. Тако је Изобел Рос, куварица у Болници шкотских жена, у свом дневнику 7. септембра 1916. године записала:

„Упознале смо се са једном женом, војником српске војске [...] већ три године се бори [...] било јој је мило што смо је сликале” (Ross, 1995, str. 35). Слично томе,

архив (даље: ВА), фонд Војска Кнежевине/Краљевине Србије, 1847–1920, пописник 3, кутија 273, фасцикла 7, документ број 5/14.

⁹ У раду су датуми наведени по старом календару, јулијанском, који је био у употреби до 1919. године.

Јелена Лазаревић сведочи о њеном присуству у борбеним линијама Моравске дивизије на Солунском фронту, истичући њен чин поднаредника. „У Светском Рату [...] Моравска Дивизија, на Солунском Фронту, у борбеним линијама има поднаредника Милунку [...]” (Lazarević, 1929, стр. 216).

У оквиру операција на Солунском фронту, Милунка се афирмисала као изузетно способан и храбар војник у редовима „Гвозденог пука”. Јединица је већ 27. августа заузела положаје северно од Горничева, да би 16. септембра исти простор ставила под своју контролу. Осврћући се на Горничевску битку, Милунка је истицала њену тежину, наглашавајући дубок лични траг који су ратна искуства оставила: сведочанство о моралним дилемама и траумама рата представља драгоцен увид у људску димензију ратних збивања (Stošić, 1994, стр. 562).

За исказане заслуге на Солунском фронту, нарочито у борбама приликом заузимања Кајмакчалана и Битоља 1916. године, у пуковској архиви забележене су похвале упућене поднареднику-добровољцу Милунки Савић (у документима заведеној као Милован Савић). Њено ангажовање у борбама на Црној Реци и положајима Чука¹⁰ сведочи о изузетној издржљивости и борбеној упорности српских јединица, које су, упркос исцрпљености и бројчаној инфериорности, постепеним напредовањем успеле да освоје кључне тактичке тачке, укључујући и коту 1212, чиме је омогућено ослобођење Битоља.

„Силаском на обалу Црне Реке, која је била тактичка препона, наш се фронт још више проширио; а недовољна снага, као и замор трупа, учинила је да је непријатељ успео да нашим слабир и уморним колонама оспори брзо надзирање. Настало је постепено освајање стопе по стопу каменитих Чука, док се најзад није постигло, да падом коте 1212 Битољ падне у наше руке” (Ruvidić, 1921, стр. 134).

У борбама на Црној реци, 28. септембра 1916. године, Други пешадијски пук „Књаз Михаило” („Гвоздени пук”) био је оперативнo придодат 122. француској колонијалној дивизији, што представља илустративан пример интеграције српских јединица у шири савезнички командни систем на Солунском фронту. У таквом сложеном оперативном окружењу, Милунка Савић се посебно истакла као бoмбаш-доброволац, испољавајући висок степен индивидуалне иницијативе, тактичке снажљивости и личне храбрости (Bjelajac, 2003, стр. 21). Њена делатност није се ограничавала на извршавање наређења, већ је подразумевала самосталне продоре у непријатељске ровове, при чему је, користећи елемент изненађења и психолошку предност, успевала да зароби и спроведе непријатељске војнике у позадину.

Посебно се издваја догађај од 28. септембра 1916. године, када је, делујући у изузетно неповољним борбеним условима, заробила 23 бугарска војника.¹¹ О помeнутом догађају Милунка је казала:

„Бугари нас жестоко, изненада, нападоше. Иду у таласима [...] терају их официри, иду иза њих и ко покуша да одступи – пуцају у леђа [...] увек су тако

¹⁰ ВА, П-3, К. 273, Ф. 7, Д. 5/14.

¹¹ ВА, П-3а, К.10, Ф. 12, Д. 14.

радили кад су изненада нападали. Али прво су их опијали ракијом, ваљда да им улију храброст [...] потукосмо их и те ноћи, а ја заробих двадесет тројицу [...] само гледају у мој бајонет на пушци и домбе за појасом. Мисле сад ћу их побити. А ја их одведем у команду и рапортирам [...]” (Ђурић, 2014, стр. 19–20).

Поменути пример јунаштва био је истакнут у предлогу за похвалу поднаредника-добровољца Милунке Р. Савић, 1. чете 3. батаљона пука „Књаз Михаило”, 1. марта 1917. године.¹²

Овај подвиг не представља само изузетак у оквиру индивидуалних ратних достигнућа већ и сведочанство о специфичним облицима борбеног деловања на Солунском фронту, где су иницијатива појединца и непосредна борбена интеракција имале значајну улогу. У свом казивању, Милунка је указала на интензитет и суровост непријатељских напада, као и на сопствену стратегију деловања, наглашавајући да је, упркос опасности, успевала да савлада противника и приведе га команди. Овај чин био је формализован у предлогу за похвалу поднаредника-добровољца Милунке Савић, сачињеном 1. марта 1917. године, чиме је њен подвиг добио и институционалну потврду.

У борбама на Црној реци, Милунка је рањена,¹³ те упућена на лечење у Бизерту, једно од значајних чворишта за опоравак српских војника у савезничкој позадини. Међутим, ни у условима лечења није показивала склоност ка мировању, што је забележено у сведочењима савременика. Посебно је значајан запис Флоре Сендс, добровољке у српској војсци, која је описала Милункину неконвенционалну дисциплинску позицију и снажан индивидуализам, указујући на њену неспремност да се подреди строгим болничким режимима.

„Једина особа коју чак ни пуковник није могао укротити била је Милунка [...] Када се вратила наредног дана, после двадесет и четири сата одсуствовања, пуковник ју је ставио у самицу, у мали шатор, не би ли је казнио. Она је проблем решила тако што је истог часа запалила шатор. Чим јој је нога довољно ојачала, поново је нестала, овај пут на три дана. [...]” (Sandes, 1916; Sandes 2015).

Ова сведочанства доприносе сложенијем разумевању њене личности, која је обједињавала ратничку дисциплину и изразиту личну самосталност.

По повратку у борбени строј, Милунка је 29. октобра 1916. године поново учествовала у жестокиим окршајима против бугарских снага, током којих је три пута јуришала на утврђене положаје на Чукама, при чему је задобила нове ране.¹⁴ Њено деловање у овим борбама одликовало се не само офанзивном одлучношћу већ и високим степеном пожртвованости: у тренуцима када је дошло до недостатка муниције, лично је обезбеђивала снабдевање борбених линија, излажући се додатном ризику. У службеним извештајима њено понашање је оцењено као „веома храбро и смело”,¹⁵ што, иако формално сажето, имплицира изузетан степен поверења и поштовања које је уживала у оквиру јединице.

¹² ВА, П-3, К. 273, Ф. 7, Д. 5/14.

¹³ АЈ-125-Ф-4, персоналије; ВА, П-3а, К. 116, Ф. 9, Д.10.

¹⁴ ВА, П-3а, К.10, Ф.12, Д. 14.

¹⁵ ВА, П-3, К. 273, Ф. 7, Д. 5/14.

За исказане заслуге, похваљена је наредбом начелника штаба Врховне команде од 18. априла 1917. године у Солуну, чиме је њен ратни ангажман добио званично признање највиших војних структура.¹⁶ Додатно, у знак признања за изузетне заслуге, регент Александар Карађорђевић уручио јој је Златни орден Карађорђеве звезде са мачевима, једно од највиших српских војних одликовања.¹⁷ Истовремено, француски генерал Морис Сарај одликовао ју је Орденом Легије части, што сведочи о међународном признању њеног доприноса и позиционирању у оквиру савезничког ратног наратива (Srpkinje/Serbian Women, 1933, str. 25).

Током 1917. године, активност пука била је усмерена превасходно на стабилизацију фронта, без значајнијих офанзивних операција (Bjelajac, 2003, str. 18). Ипак, у завршној фази рата, током пробоја Солунског фронта и ослобођења територије 1918. године, Милунка Савић је наставила активно да учествује у борбама, остајући у борбеним редовима до самог окончања ратних дејстава. Демобилизација 1920. године означила је формални крај њене војне каријере, али не и престанак њеног историјског значаја.¹⁸

Посебну димензију њеног ратног наслеђа представља чињеница да је била једина жена носилац француског Ратног крста са златном палмом, што је изузетно ретко признање и у оквиру мушке војне популације (Mladenović, 2015, str. 670). Приликом доделе овог одликовања указана јој је почаст која је превазилазила уобичајене протоколарне оквири, што додатно сведочи о високом степену поштовања које је уживала. Симболичко заокруживање њеног историјског значаја остварено је и након њене смрти: приликом преноса њених посмртних остатака у Алеју великана на Новом гробљу у Београду, испред ковчега било је изложено седам одликовања,¹⁹ која су сведочила о изузетном ратном путу и трајној интеграцији њеног лика у националну културу сећања.

СОФИЈА ЈОВАНОВИЋ

Софија Јовановић рођена је 26. јануара 1892. године у Београду, у породици Христине и Антонија Јовановића, као осмо, уједно и најмлађе женско дете у бројној и угледној београдској породици.²⁰ Њено рођење није испунило очеву изразиту жељу за мушким наследником, што је у контексту времена имало и снажну симболичку димензију, нарочито у светлу традиционалног поимања мушке улоге као браниоца отаџбине. Према породичном предању, речи које је њен отац изговорио на саmrти – да

¹⁶ ВА, П-3а, К. 36, Ф. 3, Д. 17.

¹⁷ ВА, П-3а, К. 116, Ф. 9, Д. 10.

¹⁸ АЈ-125-Ф-4, персонелије.

¹⁹ Реч је о следећим одликовањима: две француске Легије части, Карађорђева звезда са мачевима, француски Ратни крст, Златна медаља за храброст Милош Обилић 1913, Албанска споменица и још једно инострано одличје које се не може одредити због лошег приказа. Последње, посмртно одликовање доделио јој је Добрица Ерић песмом „Још један орден за Милунку”. Документарна песма је настала у децембру 2009. године.

²⁰ Датум рођења смо утврдили на основу Извода из матичне књиге умрлих, који се налази у поседу породице Петровић.

му је највећа жалост што нема сина који би бранио земљу – оставиле су дубок траг у свести младе Софије.²¹ Управо ће тај завет, трансформисан у личну моралну обавезу, постати један од кључних покретача њеног каснијег ратног ангажмана. Иронично, али и значајно, управо ће најмлађа ћерка својим делима превазићи друштвена очекивања и постати симбол херојства, чиме је породици Јовановић обезбедила трајно место у националној историји и култури сећања.

Почетак 20. века за Софију је био обележен како личним, тако и породичним превирањима. Током средњошколског образовања ступила је у брак са Симом Маринковићем, с којим је добила сина. Међутим, низ трагичних околности убрзо је дубоко уздрмао њен живот: смрт оца, а потом и губитак супруга и детета, који су, према доступним сведочењима, преминули од тифуса, оставили су је у стању дубоке личне кризе.²² Ове трагедије нису само обликовале њен емотивни и психолошки профил већ су деловале и као снажан мотив за њено добровољно укључивање у ратне догађаје. Према сведочењима савременика,²³ Софија је у рат пошла не само вођена патриотским осећањем и заветом датим на очевом гробу (Vischer, 2007, str. 145) већ и са извесном егзистенцијалном тежњом ка поновном сусрету са изгубљеним члановима породице (Vischer, 2007, str. 45). Истовремено, како истиче Сања Крсмановић Тасић, генерација којој је припадала доживљавала је рат као неизбежну историјску стихију, којој се могло супротставити једино колективним напором, што указује на шири друштвени контекст њене одлуке (Subašić, 2014, str. 28).

Своју одлуку да се активно укључи у ратне операције конкретизовала је 1912. године, приступивши организацији Народна одбрана. Вођена снажним патриотским импулсом, Софија је преузела улогу борца, прихватајући све спољашње и унутрашње трансформације које је та одлука подразумевала: обукла је војничку униформу, скратила косу и прихватила оружје као средство борбе (*Trade Gazette/Trgovinski glasnik*, 1969, str. 9). Основну војну обуку прошла је у Прокупљу и Врањској Бањи, где је стекла вештине руковања пушком и бацања ручних граната. Посебно је значајно да је добровољачке јединице у којима је деловала обучавао Војислав Танкосић, једна од кључних личности српске војне организације у том периоду, што указује на озбиљност и интензитет припреме ових јединица.

Након завршене обуке, добровољци су 25. септембра 1912. године упућени ка Куршумлији (Belić, 2005, str. 36–37), где је Софија први пут ступила у непосредни оружани сукоб, на положајима Црна чука код Куршумлијске Бање и Веља глава у близини Врања (*Trade Gazette/Trgovinski glasnik*, 1969, str. 9). Њено ангажовање уочи и током Првог балканског рата одвијало се и у оквиру комитских (четничких) група,

²¹ Податак нам је дала Сања Крсмановић Тасић у Београду, јуна 2015. године.

²² На основу расположивих извора сазнали смо да је била у два брака. Не можемо поуздано тврдити када је склопљен први брак, али можемо претпоставити да је до њега дошло у току средњошколских дана. Први брак је био закључен са Симом Маринковићем. Податке о браку смо добили на основу овереног преписа Извода из књиге за уписивање венчаних Саборне београдске цркве, храма Светих Архистратига, где је обављен други брак Софије Јовановић. У поменутом изводу, у рубрици име, презиме и радња невесте пише: Софија, бив. жена Симе Маринковића. Извод је издат у Београду, 1. августа 1920. године.

²³ Казивање Ксеније Петровић, записано у Београду, 12. октобра 2015. године.

чија је делатност била усмерена на подривање османске власти у Македонији, што представља важан сегмент герилског ратовања у том периоду (Vischer, 2007, str. 45).

Кључни моменат Првог балканског рата представљала је Кумановска битка, вођена 23. и 24. октобра 1912. године, у којој је српска војска однела одлучујућу победу над турском Вардарском армијом, чиме је омогућен продор ка Скопљу и даље потискивање османске власти с Балкана. О Софијином учешћу у овим догађајима сведочи и запис швајцарског лекара Адолфа Фишера, који је, као члан мисије Српског Црвеног крста, забележио њену појаву и држање.

„Лице, нежне руке, које су се стално играле пушком, читава њена прилика, без сваке сумње, указивали су на њен пол. Носила је српску ношњу од дебелог, тамног, грубог сукна, на ногама је имала војничке опанке, а обична војничка капа покривала јој је кратко подшишану косу. С поносом нам је показивала две бомбе које је носила за појасом” (Vischer, 2007, str. 44–45).

Његов опис указује на снажан контраст између њене физичке појаве и војничке улоге, чиме се додатно наглашава изузетност њене позиције у оквиру ратних структура тог времена.

Током рата, Софија је оболела од запаљења плућа, услед чега је лечена у Београду (Vardar, 1913, str. 128). О њеном боравку у болници сведоче архивски извори, укључујући рукопис Добриле Главинић Кнез Милојковић,²⁴ пронађен у збирци VARIA у Државном Архиву Србије, као и у фонду Главинић Историјског архива у Београду,²⁵ у коме се експлицитно наводи њено име као једине жене-комите лечене у оквиру Четврте резервне болнице Кола српских сестара. Овај податак не само да потврђује њено активно учешће у рату већ и указује на јединственост њеног положаја у односу на друге борце. За своје учешће у Првом балканском рату одликована је Споменицом за ослобођено Косово.²⁶

У Другом балканском рату Софија Јовановић наставила је своје борбено ангажовање, учествујући у Брегалничкој бици, једном од кључних сукоба тог рата. Њена сведочења о овим догађајима указују на непосредност ратног искуства и динамику борби. Поред исказане храбрости, у овом периоду испојила је и изразиту хуманост: у једној од борбених ситуација, заједно са групом српских војника, пружила је помоћ рањеним и напуштеним бугарским војницима, што сведочи о етичкој димензији њеног ратног деловања (Ђурић, 2014, str. 118, 125).

За учешће у Другом балканском рату одликована је Златном медаљом за храброст „Милош Обилић”, као и Споменицом на рат 1913. године.²⁷ Поред тога, у породичној архиви сачуване су и две медаље за ревносну службу, за које се претпоставља да су такође стечене у периоду балканских ратова. Ова одликовања представљају не

²⁴ Архив Србије, V-3297, Добрила Главинић, „Наше и стране добровољне болничарке у ратовима за ослобођење”, стр. 1–2. Рукопис је приредила и објавила А. Стјења, у: *Наша прошлост*, бр. 16 (2015), стр. 209–215.

²⁵ Историјски архив Београда (даље: ИАБ) Ф.1119-К.49 3.2.4.

²⁶ Поменуто одликовање део је породичног наслеђа и налази се у поседу породице Сање Крсмановић Тасић.

²⁷ Медаља је власништво Ксеније Петровић.

само формално признање њених заслуга већ и потврду њеног изузетног доприноса у времену великих историјских искушења.

Годину дана након избијања балканских ратова, у оквиру Првог светског рата, Софија Јовановић се истакла као запажена учесница у одбрани Београда, што представља један од кључних момената њене војничке биографије. Када је Аустроугарска објавила рат Србији, она се без оклевања прикључила борбеним јединицама, ступивши у састав Сремског добровољачког одреда (Subašić, 2014, str. 29). Од краја јула до почетка децембра 1914. године, одбрана престонице одвијала се у условима готово непрекидних борбених дејстава, што сведочи о изузетној динамици и тежини фронталних сукоба. Према њеним сопственим казивањима, непријатељске снаге су континуирано настојале да овладају Београдом, али су српски браниоци, упркос бројчаној и техничкој надмоћи противника, успели да их зауставе и потисну.

У том контексту, посебно се издваја акција коју је Софија извела по наређењу команданта Сремског добровољачког одреда, Игњата Кирхнера (*Ekspres nedeljna revija*, 1984, str. 15). Задатак је подразумевао висок степен ризика: прелазак на леву обалу Саве и извођење диверзантске операције на аустроугарској караули. У сарадњи са групом сабораца (Предраг Караклајић, Павле Арсенић, Миливој Лазаревић и Мирослав Голубовић), Софија је успешно реализовала овај задатак – прешла је реку, пресекла комуникационе линије непријатеља, запленила оружје и муницију и, као снажан симболички чин, истакла српске заставе на освојеном положају (*Ekspres nedeljna revija*, 1984, str. 15). Ова акција представља пример споја тактичке ефикасности и симболичног ратног деловања, карактеристичног за герилске и добровољачке јединице.

Током интензивних борби у првој ратној години, 25. августа 1914. године, Софија Јовановић је рањена у леву ногу, што је оставило трајне последице по њено здравље. Након рата, проглашена је ратним војним инвалидом V групе са 70% телесног оштећења, што говори о тежини задобијене повреде, али и о њеној спремности да, упркос томе, настави активно да учествује у ратним операцијама.²⁸

Након српске победе у Церској бици, уследио је нови талас аустроугарских офанзива, који је кулминирао у бици на Дрини (септембар–новембар 1914). И у овим операцијама Софија Јовановић је активно учествовала, што потврђује континуитет њеног ангажмана на најкритичнијим деловима фронта (Ђурић, 2014, str. 124). Иако су ове борбе окончане без одлучујућег пробоја непријатеља, оне су представљале увод у још тежа искушења која су уследила у наредној години.

Другу ратну годину обележила је велика офанзива Централних сила на Србију у октобру 1915. године, када је Београд поново постао поприште жестоких борби. Поред Сремског добровољачког одреда, у чијем је саставу била и Софија, у одбрани града учествовале су и бројне друге јединице српске војске, као и савезничке снаге, укључујући руске минере и артиљерију опремљену француским и британским топовима (Milutinović, 1931, str. 141). У борбама на Дунавском кеју, 24. септембра, Сремски одред је претрпео тешке губитке. Упркос изузетно неповољним околностима, Софија је показала висок степен пожртвованости, снабдевајући борце муницијом у

²⁸ Решење Инвалидске комисије Министарства народне одбране налази се у поседу породице Петровић.

тренуцима када је она била пресудна за одржавање одбрамбених линија. Током истих борби рањен је и командант Кирхнер, док је одред сведен на свега неколико десетина преживелих, што указује на размере губитака и интензитет сукоба (Milutinović, 1931, стр. 174).

Након пада Београда и немогућности да се одбрана одржи, српска војска је била приморана на повлачење (Војић, 2008, стр. 74–84). Истовремено, напад бугарских снага са истока додатно је погоршао стратешки положај, пресекавши комуникације са савезницима. У таквим околностима, Врховна команда донела је одлуку о повлачењу преко Албаније ка Јадранском мору. Софија Јовановић је преживела ову изузетно тешку и исцрпљујућу етапу, познату као албанска голгота, након чега је са делом сабораца упућена у Бизерту ради опоравка. Иако архивска грађа не пружа поуздане податке о њеном даљем учешћу на Солунском фронту, њен дотадашњи ратни ангажман недвосмислено сведочи о њеној изузетној улози.

Учесће Софије Јовановић у Првом светском рату потврђено је и бројним одликовањима, међу којима се издваја Орден Карађорђевог крста са мачевима, као највише признање за ратне заслуге (Subašić, 2014, стр. 29). Поред тога, одликована је Споменом рата за ослобођење и уједињење 1914–1918,²⁹ златном и сребрном Медаљом за храброст „Милош Обилић”³⁰, као и Албанском споменом.³¹ Укупно посматрано, од 1912. до 1918. године, Софија Јовановић је одликована десет пута, што је сврстава у ред најодликованијих жена учесница ратова у српској историји.

Посебну димензију њеног историјског значаја представља и њена рецепција у међународном контексту. Војни архив у Венсену у Француској чува више фотографија Софије Јовановић са фронта, на којима је приказана у пуној војничкој опреми, што сведочи о њеном статусу и препознатљивости.³² Њен лик је такође објављен у француском часопису *Le Petit Journal illustré*, где је представљена као „српска хероина”, уз детаљан визуелни приказ њене ратне опреме и положаја на фронту. Испод слике стоји натпис: „L'HÉROÏNE SERBE Mlle Sophia Iovanovitch, engagée volontaire pour la durée de la guerre” („Хероина српска, Госпођица Софија Јовановић, добровољац током рата”). Ова визуелна и медијска репрезентација потврђује да је њено деловање превазилазило националне оквире, постајући део ширег савезничког наратива о херојству и пожртвовању у Првом светском рату.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу предочених историјских чињеница поставља се питање у којој мери су Милунка Савић и Софија Јовановић адекватно валоризоване у култури сећања народа коме су припадале. Упркос несумњивом историјском значају, меморијализација њихових ликова у српском друштву остаје ограничена и фрагментарна.

²⁹ Споменница је у поседу породице Петровић.

³⁰ Медаља је власништво Ксеније Петровић.

³¹ Поменуто одликовање се налази у поседу породице Петровић.

³² Service historique de la Défense, Vincennes – Колега Данило Шаренац дао нам је на коришћење четири фотографије које је снимио у поменутом архиву у Француској.

У случају Милунке Савић, подигнут је тек један споменик у Јошаничкој Бањи, док је на Вождовцу, на кући у којој је живела, постављена спомен-плоча. Њено име носи неколико улица широм Србије, као и једна основна школа у Краљеву, што представља важан, али недовољан вид институционалног сећања. Поред тога, њен лик је обрађиван у документарним емисијама, позоришним представама и књижевним делима, међутим, уочљив је проблем методолошке неуједначености и недостатка критичког историографског приступа. О Милунки је написано и неколико књига с превеликим амбицијама да се истина досегне, али све је остао само велики покушај. Писања њеног животописа прихватили су се људи који нису следбеници музе Клио, као и аутори који нису успели да се изборе са истином, јер су у њој сагорели. Чини се да су покушаји реконструкције њеног животописа често били обележени амбицијом која није увек праћена адекватном научном апаратуром, услед чега је изостало потпуно и поуздано сагледавање њене биографије.

Са своје стране, Француска Република је Милунку Савић одликовала чак два пута Орденом Легије части, једним од највиших државних признања, чиме је њен ратни допринос препознат у ширем савезничком контексту. Посебно је значајан момент доделе Ордена Ратни крст са златном палмом, када јој је указана почаст каква није била уобичајена ни за официрски кадар српске војске. Ова чињеница не само да сведочи о изузетности њеног личног ангажмана већ и о спремности француске државе да у оквирима сопственог система вредновања војничких заслуга препозна и афирмише херојство које превазилази националне и родне оквире.

За разлику од Милунке Савић, Софија Јовановић је у значајној мери потиснута на маргине колективног памћења. Њено име није добило адекватно место у јавном простору: не постоје улице или значајнија спомен-обележја која би подсећала на њен лик и дело. Њени посмртни остаци почивају на Новом гробљу у Београду, без шире друштвене афирмације која би одговарала њеним заслугама. Додатно, стан који јој је додељен као ратном борцу враћен је општини након њене смрти 1980. године,³³ што указује и на извесну институционалну недоследност у односу према њеном наслеђу.

Ипак, одређени покушаји реафирмације њеног лика присутни су у домену културне продукције. Позоришна представа „Приче крви и хлеба“³⁴ представља један од таквих примера, заснован на дуготрајном истраживању личне, породичне и колективне историје, у којој је Софија представљена као хероина балканских ратова и Првог светског рата, носилац бројних одликовања.³⁵ Такође, на основу публикације

³³ У Потврди пише: „Потврда којом се потврђује да је другарица Крсмановић Радославка предала Одсеку за стамбене послове кључеве стана бр. 10 у ул. Миријевски булевар бр. 30б на коме је носилац станарског права била пок. Крсмановић Софија.“ Потврда је у поседу породице Петровић.

³⁴ Представа је до сада играна на фестивалима Магдалена 25, у Кардифу у Великој Британији, Оф Фраме Фестивалу у Београду, ЕХ Театар Фест у Панчеву, на Академији за драму и музику у Росток и Франкфурту у Немачкој, Фестивалу позоришта за децу и младе у Бурси у Турској, у Бергену у Норвешкој, као и на Фестивалу монодраме и пантомиме у Земуну, а играна је на репертоару Дах и Битеф театра. Представа се игра на српском и енглеском језику. Разговор са Сањом Крсмановић Тасић у Београду, јуна 2015. године.

³⁵ Разговор са Сањом Крсмановић Тасић у Београду, јуна 2015. године.

Жене у српским ослободилачким рајтовима (1912–1918) (Žikić, 2019) реализована је представа „Хероине Србије”, у којој су драматизовани ликови и Милунке Савић и Софије Јовановић, чиме је начињен корак ка њиховој културној репрезентацији у савременом контексту.

У ширем смислу, може се констатовати да су жене борци, које су с оружјем у руци учествовале у одбрани и ослобођењу српске државе, у одређеној мери постале део историјских наратива других народа, посебно савезничких, док је у националном оквиру њихова видљивост дуго била ограничена. Тек у периоду обележавања стогодишњице Првог светског рата дошло је до извесног оживљавања интересовања за њихове животе и дела, што указује на снажну повезаност културе сећања са јубиларним и комеморативним праксама. Међутим, након проласка ових обележавања, интересовање је поново у значајној мери ослабило, што упућује на структурне недостатке у континуираном неговању историјске свести.

У том контексту, Милунка Савић и Софија Јовановић могу се посматрати као личности које су својим деловањем превазишле оквире времена у којем су живеле, али су истовремено остале делимично маргинализоване у каснијим интерпретацијама историје. Њихова храброст, одлучност и пожртвованост, удружене са изразитом скромношћу, чине их парадигматским примерима патриотизма. Управо због тога, њихово место у националној култури сећања захтева не само ревалоризацију већ и систематичнији и критички утемељен приступ, како би њихов историјски значај био у потпуности препознат и адекватно интегрисан у колективно памћење.

Milena Ž. Žikić¹
Faculty of Pharmacy,
Department of General Education Sciences
Novi Sad (Serbia)

Tanja Č. Milosavljević²
Université Côte d'Azur,
Department of Language Science/Language Laboratory – Language Corpus Database
Nice (France)

MILUNKA SAVIĆ AND SOFIJA JOVANOVIĆ IN THE CULTURE OF MEMORY OF THE FRENCH AND SERBIAN PEOPLE

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The paper analyzes the military activities of two Serbian women warriors from the period of the First World War – Milunka Savić and Sofija Jovanović, with a particular emphasis of their reception in the French culture of memory. Milunka Savić stands out as the only women awarded by the French medal Cross of War with a Golden Palm, whereas at the award ceremony she was honoured in the same manner as the highest-ranking officers of the allied armies. Sofija Jovanović left her trace within the visual documentation of the French Military Archives in Vincennes, which proves her presence in the allies' memorial practice. Their fighting spirit and courage transcend national boundaries and become part of the broader European narrative of the Great War. The authors of the paper begin from the question as to the status of these personalities in the culture of memory of the Serbian nation and to what extent their contribution has been adequately institutionally and symbolically valued.

Keywords: Milunka Savić, Sofija Jovanović, front, medals, culture of memory

INTRODUCTION REMARKS

Among outstanding Serbian women during the Great War, a special place belongs to those whose work transcended the framework of national history and resonated with the international public, particularly in the French cultural and political space. In that context, special attention is dedicated to Milunka Savić and Sofija Jovanović, whose biographies, military feats and public reception have become an important segment of the Serbian-French wartime and cultural ties during the first half of the 20th century. Their presence in

¹ milenazikic85@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5712-3015>

² phd.lingvista@gmail.com

the French military, archive and media sources bear witness not only to the degree of their personal affirmation, but also about the broader importance of the Serbian war effort in the allies' discourse of France during the First World War.

A special place among them belongs to Milunka Savić, one of the women warriors with the largest number of medals in the history of warfare. Her extraordinary military exploits in the Balkan Wars and during the First World War were also recognized beyond the borders of Serbia and crowned by high French medals, including the double Legion of Honour awards well as the French Cross of War. The fact that a woman from the small Balkan state gained such a high degree of recognition within the French military system testifies about the strength of allies' relations, as well as about the specific place of the Serbian army in the French war propaganda and public opinion. With the passage of time, her personality exceeded the frameworks of national heroization and became a symbol of female sacrifice, courage and patriotism in a broader European context.

On the other hand, Sofija Jovanović is an example of the woman whose participation in war, apart from its military significance, also gained an important visual-documentary dimension in the French culture of memory. Her character is preserved in the Photo Collection of the Military Archives in France, which in France, which points to the fact that she was recognized as a representative figure of Serbian war engagement. Of special significance is also the publication of her photograph from the warfront in the French *Le Petit Journal illustré*, (p. 384), with the caption: "Serbian heroine, Miss Sofija Jovanović, engaged on a voluntary basis during the war" (L'HÉROÏNE SERBE Mlle Sofia Iovanovitch, engagée volontaire pour la durée de la guerre). This record is a valuable historical source because it testifies about the manner in which the French public perceived Serbian women-warriors – not only as war participants, but also as symbols of allies' persistence, sacrifice and moral strength.

An additional dimension of the Serbian-French relations in the war period is the fact that both heroines were treated in the French army hospitals in Bizerte during the First World War. This circumstance points to a complex network of military, medical and humanitarian cooperation between Serbia and France, which in the conditions of war suffering gained exceptional significance. The French hospitals in Bizerte were one of the important recovery centres for Serbian volunteers and, thus, they became the space of direct encounters of these two ally cultures and the formation place of mutual relations.

Therefore, the role of Milunka Savić and Sofija Jovanović in the wars waged by the Serbian army from 1912 to 1918 is multiply important. Their contribution cannot be observed solely within military history, but also in the context of the studies of the culture of memory, gender history and history of international relations. The analysis of their activities, the manner of their representation in the French public, as well as the manner in which their heritage is integrated in the collective memory of the Serbian and French nations, enables a deeper understanding of the mechanisms through which historical narratives about heroism, alliance and national identity are formed. At the same time, their biographies testify about the important, yet often insufficiently explored role of women in war processes and constitute an important contribution to the modern historiographic interpretations of the Great War.

MILUNKA SAVIĆ

Milunka Savić, the first child of Radenko and Danica Savić, farmers from the village of Koprivnica near Jošanička Banja,³ is one of the most outstanding figures in Serbian military history in the first half of the 20th century. The question of the date of her birth remains insufficiently clarified in historiography since literature registers the years ranging from 1888 to 1895. At the memorial plaque in Jošanička Banja, it says that she was born in 1889, while the transcript of her birth certificate kept in the Archives of Yugoslavia in Belgrade shows that she was born on 28th June 1892 in the place called Kovači.⁴

Her childhood was marked by modest means, as well as by the life in a large family consisting of the parents, her brother Milan and sisters Miona and Slavka (Mladenović, 2015, p. 668). The literature records that Milunka spent her youth as a “shepherdess in the Lilac Valley of the Ibar River” (Vlahović, 1989, p. 39), which points to her early facing difficult living conditions. Although she had no formal education, she showed exceptional life wisdom, prudence, as well as strong character marked by courage and decisiveness, which will be fully manifested in the war circumstances of the second decade of the 20th century.

At the beginning of the Balkan Wars (1912–1913), she was extremely ready to actively participate in the warfare. Despite the fact that, according to the relevant military regulations, women were exempted from military service, she responded to the call of King Peter I Karađorđević (Politika, 1912, p. 2).⁵ Showing exceptional ingenuity and determination, she changed her identity, passing herself off as Milun, she had a haircut, put on a male uniform and joined the army (Đurić, 2014, p. 17).⁶ As a member of the Drina Division, she took part in the siege of Scutari (Mladenović, 2015, p. 668), while in the Second Balkan War she fought in the battle of Bregalnica, where she was wounded in the chest and that is how her real gender was discovered (Đurić, 2014, p. 17).⁷ For outstanding bombing skills and courage⁸ in battle, she was awarded the Gold Medal for courage and promoted to the rank of corporal (Mladenović, 2015, p. 668; Saramandić, 2004, p. 90).

³ The Savić family house, situated in this place, was renovated in 2015.

⁴ AJ-125, f-4, personal belongings.

⁵ “The conquering and intolerant Ottoman rule has been exterminating these brothers of ours for centuries. From the Berlin Congress onward, killings, deportations to Asia and until the last days, forced displacement, conversion of women and men to Turks, non-recognition of our religion, language, and name of Serbian, were the basis of Turkish rule. [...] That is why I have ordered, in the name of God, my brave army to go to the holy battle for the liberty of our brothers, for a better life and progress of the Kingdom of Serbia. [...] I am calling you, dear brothers, to help wholeheartedly my brave army to crate this, and please invest all your strength in it.”

⁶ “She could not decide between the two names: Milun or Milutin?”

⁷ “What I had feared most actually happened [...] God, when I remember that: the paramedic, an older man, hurriedly takes off my uniform to see where the wound was. He flinched and stood as thunderstruck [...] I couldn’t hide it any longer: I’m not Milun but Milunka.”

⁸ The proposal for the praise of volunteer sergeant Savić, four years later (in 1917), in the column reserved for medals, states: Gold Medal for courage. The Military Archives (hereinafter: VA), the Fund of the Army of the Principality/Kingdom of Serbia, 1847–1920, record taker No. 3, box 273, file 7, document No. 5/14.

Although she had already been granted important awards in the Balkan Wars, at the beginning of the First World War her contribution was not immediately recognized within the military organization. However, she was not discouraged by it and she independently initiated receiving the wartime schedule. Owing to the support of Major Vojislav Tankosić, who was familiar with her earlier feats, she was assigned to the Second Infantry Regiment “Prince Mihailo”, known as the “Iron Regiment” within the Morava Division of the 1st call, where she continued writing one of the most impressive chapters of Serbian war history (Bjelajac, 2003, pp. 20–21).

War operations at the very beginning of the First World War, fought between the Serbian and Austrian-Hungarian armies in the territory of the Drina and Sava Rivers, proceeded with extreme intensity. In that context, Milunka Savić joining the ranks was a significant reinforcement within bomb units. In the famous battles on the Drina and Kolubara Rivers, in which the Second Infantry Regiment “Prince Mihailo” (the “Iron Regiment”) was exposed to the hardest combat challenges, Milunka was in the front lines, excelling in the role of bomber. As a shock formation, the Morava Division of the 1st call played the key role in the Battle of Cer, suppressing the resistance of the Austrian-Hungarian forces on the slopes of Cer and Iverak (Mišić, 1990, p. 298).

In the heat of battle, Milunka’s courage and exceptional fighting spirit came to full expression on the Drina battlefield, where the “Iron Regiment” defeated the 79th Austrian-Hungarian regiment, while she took part in the capturing part of the enemy soldiers. In the course of 1914, she also took part in the Battle of Kolubara, in which the regiment suffered huge losses and was reduced from a total of 4,356 to only 1,354 surviving soldiers. In that conflict, she performed the duty of the commander of the assault bombing section, demonstrating exceptional tactical ability and personal courage in operations to push Austro-Hungarian forces across the Drina River (Đurić, 2014, p. 19).

In March 1915, the “Prince Mihailo” regiment was sent southwards to Macedonia, as reinforcement for the Bregalnica Division. The unit participated in the defence of Bitola from 3rd to 18th November, and on 22nd November it reached Struga.⁹ Due to the further retreat of the Serbian army, the regiment retreated via Elbasan and Vlora, and on 2nd February 1916, it was evacuated by Italian ships to Corfu. After its reorganization, it was included in the First Army of General Miloš Vasić and returned into the composition of the Morava Division. After the recovery period in the vicinity of the Corfu village of Lower Ipsos, the unit was transferred to the Thessaloniki Front, where it began its training for the use of French weapons (Bjelajac, 2003, p. 18).

The presence of Milunka Savić on the Thessaloniki Front is also recorded in modern testimonies. Namely, on 7th September 1916, Ishobel Ross, the cook in the Scottish Women’s Hospital, wrote in her diary:

“We have met a woman, a soldier in the Serbian army [...] She has been fighting for three years now [...] She was glad because we took a photo of her” (Ross, 1995, p. 35). Similarly, Jelena Lazarević testifies about Milunka’s presence in the battle lines of the Morava Division on the Thessaloniki Front, emphasizing her rank of the lance

⁹ In the paper, the dates are listed by the old Julian calendar that was in use until 1919.

sergeant. "In the World War [...], the Morava Division, on the Thessaloniki Front, has lance sergeant Milunka in its battle lines [...]" (Lazarević, 1929, p. 216).

Within the operations on the Thessaloniki Front, Milunka established herself as an extremely capable and brave soldier. in the ranks of the "Iron Regiment". As early as 27th August, the unit positioned itself north of Gorničevo and on 16th September it put this territory under its control. In retrospect, Milunka pointed out the significance of the battle of Gorničevo, emphasizing a deep personal trace left by wartime experiences: the testimony of moral dilemmas and traumas is an invaluable insight into the human dimension of wartime events (Stošić, 1994, p. 562).

For outstanding services on the Thessaloniki Front, particularly in the operations of capturing Kajmakčalan and Bitola in 1916, the regimental archives record the praise granted to volunteer lance sergeant Milunka Savić (registered as Milovan Savić in the documents). Her engagement in the battles of the River Crna and the positions at Čuka mountains¹⁰ testifies about exceptional endurance and fighting tenacity of Serbian units which, despite exhaustion and numerical inferiority, through gradual advancement, managed to capture key tactical points, including the elevation 1212, thus enabling the liberation of Bitola.

"By descending to the banks of the River Crna, which was a tactical obstacle, our front expanded even further; insufficient strength as well as the fatigue of the troops made it possible for the enemy to slow down the fast advancement of our weak and tired soldiers. The rocky Čuka Mountains were gradually conquered step by step, until finally, with the fall of the elevation 1212, we managed to capture Bitola" (Ruvidić, 1921, p. 134).

On 28th September 1916, in the battles on the River Crna, the Second Infantry Regiment "Prince Mihailo" (the "Iron Regiment") was operationally joined to the 122nd French colonial division, which was an example of integrating Serbian units into the broader allies' commanding system on the Thessaloniki Front. In such a complex operational environment, Milunka Savić particularly distinguished herself as a volunteer bomber, displaying a high degree of individual initiative, tactical resourcefulness and personal courage. (Bjelajac, 2003, p. 21). Her activity was not limited to the execution of orders, but it also implied independent breakthroughs into the enemy trenches, while, using the surprise element and psychological advantage, she managed to capture and take enemy soldiers to the rear.

The event that stands out occurred on 28th September 1916, when, acting in extremely unfavourable combat conditions, she captured 23 Bulgarian soldiers.¹¹ This is how Milunka described this event:

"The Bulgarians attacked us fiercely and unexpectedly. They proceeded in waves [...] They were forced by their officers, went behind us and anyone who tried to desert – was shot in the back [...] They always did the same thing when they took us by surprise. But first they were made to drink brandy, apparently to become more courageous [...] We beath them that night too and I captured twenty-three of them [...] They just looked at the bayonetted on my rifle and the bombs around my waist. They thought I would

¹⁰ VA, P-3, K. 273, F. 7, D. 5/14.

¹¹ VA, P-3a, K.10, F. 12, D. 14.

kill them all. But I took them to the commanding centre and reported [...]” (Đurić, 2014, pp. 19–20).

The above-mentioned example of heroism was emphasized in the proposal for the praise of volunteer lance sergeant Milunka R. Savić from the 1st company of the 3rd battalion of the regiment “Prince Mihailo” on 1st March 1917.¹²

This feat is not only an exception within individual war accomplishments, but also a testimony about specific forms of combat action on the Thessaloniki Front, where the initiative of an individual and direct combat interaction played an important role. In her testimony, Milunka emphasized the intensity and brutality of the enemy assaults, as well as her own strategy of acting, saying that, despite danger, she managed to capture the enemies and place them under her command. This act was formalized in the proposal for the praise of volunteer lance sergeant Milunka Savić of 1st March 1917, which institutionally acknowledged her feat.

In the battles on the River Crna, Milunka was wounded¹³ and sent to hospital to Bizerte, one of the major centres for the recovery of Serbian soldiers in the allies’ rear. However, even under treatment conditions, she did not show a tendency towards rest, which was recorded in the testimonies of her contemporaries. Of particular importance is the record by Flora Sandes, a volunteer in the Serbian army, who described Milunka’s unconventional disciplinary attitude and strong individualism, pointing out her reluctance to be subordinated to strict hospital regimes.

“Milunka was the only person who could not be tamed even by the colonel [...] When she returned the following day, after her 24-hour absence, the colonel sent her to the solitary cell, in a small tent, in order to punish her. She solved the problem by immediately setting the tent on fire. As soon as her leg was strong enough, she disappeared again, this time for three days [...]” (Sandes, 1916; Sandes 2015).

These testimonies contribute to a more complex understanding of her personality, which unified the warrior discipline and extraordinary personal independence.

Upon returning to combat formation, on 29th October 1916 Milunka once again took part in fierce clashes with the Bulgarian forces, during which she stormed fortified positions three times in the Čuka Mountains and was wounded once again.¹⁴ Her action in these battles was characterized not only by offensive determination, but also by a high degree of sacrifice: at the moments when there was a shortage of ammunition, she personally supplied the battle lines, exposing herself to an additional risk. In the official reports, her conduct was assessed as “quite brave and bold”,¹⁵ which, although formally succinct, implies an exceptional degree of trust and respect she enjoyed within the unit.

For her services, she was commended by an order from the Chief of Staff of the Supreme Command on 8th April 1917 in Thessaloniki, which meant an official recognition

¹² VA, P-3, K. 273, F. 7, D. 5/14.

¹³ AJ-125-f-4, personal belongings; VA, P-3a, K. 116, F. 9, D.10.

¹⁴ VA, P-3a, K.10, F.12, D. 14.

¹⁵ VA, P-3, K. 273, F. 7, D. 5/14.

of her war engagement by the highest military structures.¹⁶ Moreover, in honour of her exceptional services, regent Aleksandar Karađorđević granted her the Gold Medal of Karađorđević's star with swords, one of the highest Serbian military awards.¹⁷ At the same time, French General Maurice Sarrail awarded her the Medal of the Legion of Honour, which testifies about the international recognition of her contribution and positioning within the allied war narrative (*Serbian Women*, 1933, p. 25).

In the course of 1917, the regiment's activity was directed primarily towards the front stabilization, without major offensive operations (Bjelajac, 2003, p. 18). However, in the final stage of the war, during the breakthrough of the Thessaloniki Front and the liberation of the territory in 1918, Milunka Savić continued her active participation in the battles, staying in the battle lines until the very end of war actions. The demobilization in 1920 marked the formal end of her military career, but not the end of her historical significance.¹⁸

A special dimension of her war heritage is the fact that she was the only woman awarded by the French Cross of War with golden palm, which is an exceptionally rare award among male population as well (Mladenović, 2015, p. 670). Upon receiving this award, she was accorded the honour that went beyond the usual protocol framework, further testifying to the high level of respect she enjoyed. The symbolic completion of her historical significance was also achieved after her death: during the transfer of her remains to the Alley of the Greats at the New Cemetery in Belgrade, with seven medals displayed on the coffin¹⁹ as a proof of her extraordinary wartime path and permanent integration of her character in our national culture of memory.

SOFIJA JOVANOVIĆ

Sofija Jovanović was born in Belgrade, on 26th January 1892, to Hristina and Antonije Jovanović, as the eight and the youngest female child in the large and respectable Belgrade family.²⁰ Her birth did not fulfil her father's extreme desire for an heir, which in the context of that time also had a strong symbolic dimension, particularly in the light of the traditional understanding of the male role as the defender of the fatherland. According to the family lore, the last words spoken by her father in his death bed – that his greatest sorrow was that he had no son who would defend the country – left a deep trace in young Sofija's conscience.²¹ This very covenant, transformed into a personal moral duty, will become one of the key incentives of her subsequent wartime engagement. Both ironically and significantly, the

¹⁶ VA, P-3a, K. 36, F. 3, D. 17.

¹⁷ VA, P-3a, K. 116, F. 9, D. 10.

¹⁸ AJ-125-F-4, personal belongings.

¹⁹ Those are the following awards: two French Legion of Honour medals, Karađorđević's star with swords, French Cross of War, Gold medal for courage Miloš Obilić 1913, Albanian Commemorative Medal and one foreign medal which cannot be identified because of the poor image. The last, post-humous award was granted to her by Dobrica Erić in his poem "Yet Another Medal for Milunka". This documentary poem was written in December 2009.

²⁰ Her date of birth was determined on the basis of the book of death certificates owned by the Petrović family.

²¹ This information was provided by Sanja Krsmanović Tasić in Belgrade, in June 2015.

youngest daughter will be the one to exceed social expectations through her deeds and become a symbol of heroism, thus ensuring the Jovanović family a permanent place in national history and culture of memory.

For Sofija, the beginning of the 20th century was marked both by personal and family turmoil. During her secondary school education, she got married to Sima Marinković and they had a son. However, a series of tragic circumstances soon shook her life deeply: her father's death and then the loss of her husband and child who, according to the available testimonies, died of typhoid, leaving her in a state of profound personal crisis.²² These tragedies did not only shape her emotional and psychological profile, but also acted as a strong motive for her voluntary involvement in wartime events. According to the testimonies of her contemporaries,²³ Sofija went to war not only guided by her patriotic feelings and the oath made at her father's grave (Vischer, 2007, p. 145), but also by a certain existential aspiration for a reunion with the lost family members (Vischer, 2007, p. 45). At the same time, as pointed out by Sanja Krsmanović Tasić, the generation she belonged to perceived the war as an inevitable historical element that could be opposed solely by collective effort, which indicates a broader social context of her decision (Subašić, 2014, p. 28).

Her decision to actively participate in war operations was formalized in 1912, when she joined the organization National Defence. Guided by a strong patriotic impulse, Sofija assumed the role of a fighter, accepting all external and internal transformations implied by that decision: she put on the military uniform, had a haircut and took weapons as a means of struggle (*Trade Gazette*, 1969, p. 9). She underwent the basic military training in Prokuplje and Vranjska Banja, where she learnt how to use the gun and to throw hand grenades. It is particularly important that the volunteer units in which she acted were trained by Vojislav Tankosić, one of the key figures of the Serbian military organization at the time, which points to the seriousness and intensity of the preparation of these units.

On 25th September 1912, after the completed training, the volunteers were sent towards Kuršumlja (Belić, 2005, pp. 36–37), where Sofija participated for the first time in a direct armed conflict, in the positions of Crna čuka near Kuršumlijska banja and Velja glava in the vicinity of Vranje (*Trade Gazette*, 1969, p. 9). Her engagement before and during the First Balkan War proceeded within the komita (chetnik) groups, whose activities were directed towards undermining the Ottoman rule in Macedonia, which is an important segment of guerilla warfare in that period (Vischer, 2007, p. 45).

The key moment of the First Balkan War was the Battle of Kumanovo on 23rd and 24th October 1912, in which the Serbian army won the decisive victory over the Turkish Vardar Army, thus enabling the advance towards Skoplje and further suppression of the Ottoman rule from the Balkans. Sofija's participation in these events is also testified in the

²² Based on the available sources, we have found out that she was married twice. We cannot reliably claim when she got married for the first time, but we can assume that it was during her secondary school days. She was first married to Sima Marinković. All information was obtained on the basis of the verified excerpt from the Book of Marriages of the Central Belgrade Church of Holy Archangels, which says that Sofija Jovanović was married for the second time. In this excerpt, in the column reserved for the bride's first name, surname and status, it is stated: Sofija, former wife of Sima Marinković. The excerpt was issued in Belgrade, on 1st August 1920.

²³ Told by Ksenija Petzrović and written down in Belgrade, on 12th October 2015.

records of Swiss doctor Adolf Vischer who, as a member of the Serbian Red Cross mission, described her appearance and conduct.

“Her face, tender hands always playing with the gun, her whole appearance without any doubt pointed to her gender. She wore the Serbian national costume made of thick, dark and rough fabric and soldier boots, while the ordinary soldier cap covered her short-cropped hair. She proudly showed us two bombs she carried around her waist” (Vischer, 2007, pp. 44–45).

His description points to a stark contrast between her physical appearance and her soldier role, which further stresses her exceptional position within war structures of the time.

During the war, Sofija had pneumonia and had to be treated in Belgrade (Vardar, 1913, p. 128). Her stay in hospital is proved by the archive sources, including the manuscript by Dobrila Glavinić Knez Milojković,²⁴ found in the collection VARIA in the State Archives of Serbia, as well as in the Glavinić fund of the Historical Archives in Belgrade,²⁵ which explicitly lists her name as the only woman-komita treated in the Fourth Reserve Hospital of the Circle of Serbian Sisters. This information does not only confirm her active participation in the war, but also points to her unique position in relation to other fighters. For her participation in the First Balkan War, she was awarded the Memorial for Liberated Kosovo.²⁶

In the Second Balkan War Sofija Jovanović continued her wartime engagement by taking part in the Battle of Bregalnica, one of the key conflicts of the war. Her testimonies about these events show the immediacy of the wartime experience and the dynamics of the battles. In addition to her courage, in this period she also demonstrated extreme humaneness; in one of the battle situations, together with a group of Serbian soldiers, she helped the wounded and abandoned Bulgarian soldiers, which is a proof of the ethical dimension of her war actions (Đurić, 2014, p. 118, 125).

For her participation in the Second Balkan War, she received the Gold Medal for courage “Miloš Obilić”, as well as the 1913 War Memorial.²⁷ Moreover, in the family archives there are also two medals for exceptional service, which are also believed to have been awarded in the period of the Balkan wars. These medals are not only a formal recognition of her merits, but also an acknowledgement of her exceptional contribution in the times of huge historical temptations.

One year after the outbreak of the Balkan wars, within the First World War, Sofija Jovanović stood out as a prominent participant in the defence of Belgrade, which is one of the key moments in her military biography. When Austria-Hungary declared war to Serbia, she did not hesitate to join the combat units by becoming a soldier of the Srem volunteer detachment (Subašić, 2014, p. 29). From the end of July to the beginning of December 1914, the defence of the capital proceeded in the conditions of almost incessant combat

²⁴ The Archives of Serbia, V-3297, Dobrila Glavinić, “Serbian and foreign volunteer nurses in the liberation wars”, pp. 1–2. The manuscript was prepared and published by A. Stjelja in *Naša prošlost* (*Our Past*), No. 16 (2015), pp. 209–215.

²⁵ The Historical Archives of Belgrade (hereinafter: IAB) F.1119-K.49 3.2.4.

²⁶ The above-mentioned medal is part of the family inheritance and is owned by the family of Sanja Krsmanović Tasić.

²⁷ The medal is owned by Ksenija Petrović.

operations, which testifies about exceptional dynamics and gravity of the front conflicts. According to her own words, the enemy forces continuously tried to capture Belgrade, but the Serbian defenders, despite the opponent's numerical and technical superiority, managed to stop and suppress them.

In that context, particularly outstanding is the action performed by Sofija upon the order of Ignjat Kirhner, the commander of the Srem volunteer detachment (*Ekspres nedeljna revija*, 1984, p. 15). The task implied a high degree of risk: crossing to the left bank of the Sava and conducting a sabotage operation at an Austro-Hungarian guardhouse. In cooperation with a group of fellow soldiers (Predrag Karaklajić, Pavle Arsenić, Milivoj Lazarević and Miroslav Golubović), Sofija successfully realized this task – she crossed the river, cut the enemy's communication lines, seized weapons and ammunition and, in a strong symbolic act, she raised the Serbian flags in the captured position (*Ekspres nedeljna revija*, 1984, p. 15). This action is an example of the combination of tactical efficiency and symbolic warfare, characteristic of guerilla and volunteer units.

During the intensive battles in the first year of the war, on 25th August 1914, Sofija Jovanović was wounded in the left leg, which left permanent consequences on her health. After the war, she was declared a disabled war veteran of the 5th group, with 70% of body harm, which proves the gravity of the wound suffered, but also her willingness, despite everything, to continue her active participation in war operations.²⁸

After the Serbian victory in the Battle of Cer, a new wave of Austrian-Hungarian offensives ensued, culminating in the Battle on the Drina River (September–November 1914). In these operations, Sofija Jovanović also participated actively, which proves the continuity of her engagement in the most critical parts of the front (Đurić, 2014, p. 124). Although these battles ended without the decisive breakthrough against the enemy, they were an introduction into even more difficult challenges during the following year.

The second war year was marked by a large offensive of the Central Powers against Serbia in October 1915, when Belgrade once again became the place of fierce battles. Apart from the Srem volunteer detachment, to which Sofija belonged, many other units of the Serbian army took part in the defence of the city, including the Russian miners and artillery equipped with French and British cannon (Milutinović, 1931, p. 141). In the battles on the Danube embankment on 24th September, the Srem detachment suffered heavy losses. Despite extremely unfavourable circumstances, Sofija demonstrated a high degree of sacrifice supplying the ammunition to the fighters at the moments when it was crucial for keeping the defence lines. In the course of these battles, Commander Kirhner was also wounded, while the detachment was reduced to mere dozens of survivors, which points to the extent of losses and the intensity of the conflicts (Milutinović, 1931, p. 174).

After the fall of Belgrade and the inability to keep up the defence, the Serbian army was forced to retreat (Bojić, 2008, pp. 74–84). At the same time, the attack of Bulgarian forces from the east further worsened the strategic position, cutting off communications with the Allies. In such circumstances, the Supreme Command made the decision to withdraw through Albania towards the Adriatic Sea. Sofija Jovanović survived this extremely difficult

²⁸ The decision of the Disability Commission of the Ministry of National Defence is owned by the Petrović family.

and exhausting stage known as the Albanian Golgotha and was afterwards sent with some of her fellow fighters to Bizerte for recovery. Although archive materials do not provide reliable information about her further participation in the Thessaloniki Front, her former wartime engagement indisputably testifies about her extraordinary role.

Sofija Jovanović's participation in the First World War has been recognized by numerous awards, among which the Medal of Karađorđe's star with swords stands out as the highest award for war merits (Subašić, 2014, p. 29). Furthermore, she received the Memorial of the Liberation and Unification War 1914–1918,²⁹ the gold and silver Medal for courage "Miloš Obilić"³⁰, as well as the Albanian Commemorative Medal.³¹ In total, between 1912 and 1918, Sofija Jovanović was awarded ten times, which places her in the ranks of the women participants of wars with the greatest number of medals in Serbian history.

A special dimension of her historical significance can also be seen in her reception in the international context. The Military Archives in Vincennes, France, keep numerous photographs of Sofija Jovanović from the warfront, in which she is shown in full military equipment, which proves her status and recognizability.³² Her picture was also published in the French *Le Petit Journal illustré*, where she was presented as a "Serbian heroine", with a detailed visual presentation of her war equipment and position on the front. The caption under the picture says: "L'HÉROÏNE SERBE Mlle Sofia Iovanovitch, engagée volontaire pour la durée de la guerre" – Heroine, Serbian Miss Sofija Jovanović volunteered during the war. This visual and media representation confirms that her activities transcended national frameworks, becoming part of a broader allies' narrative about heroism and sacrifice in the First World War.

CONCLUDING REMARKS

Based on the above-listed historical facts, a question arises as to what extent Milunka Savić and Sofija Jovanović have been adequately valued in the culture of memory of the people to which they belonged. Despite the indisputable historical significance, the memorialization of their characters in Serbian society remains limited and fragmentary. In the case of Milunka Savić, only one monument was built in Jošanička Banja, while in Voždovac, in the house where she lived, a memorial plaque was placed. Several streets throughout Serbia, as well as one primary school in Kraljevo, were named after her, which is an important yet insufficient form of institutional memory. In addition, her character has been the subject of documentary programmes, theatre plays and literary works, but there is a visible problem of methodological discrepancy and the lack of historiographic approach. There are several books about Milunka written with extreme ambitions to reach the truth, but it has all remained just a great attempt. Her biography has been written by the people who were not followers of the muse Clio, as well as the authors who have been

²⁹ The Albanian Commemorative Medal is owned by the Petrović family.

³⁰ The medal is owned by Ksenija Petrović.

³¹ The above-mentioned award is owned by the Petrović family.

³² Service historique de la Défense, Vincennes – Our colleague Danilo Šarenac kindly lent us four photographs taken in the above-mentioned archives in France.

unable to come to grips with the truth due to having burnt in it. It seems that the attempts at reconstructing her biography have often been marked by an ambition that has not always been accompanied by adequate scientific tools, and that is why a full and reliable look at her biography failed.

From its side, the French Republic awarded Milunka Savić twice with the Medal of the Legion of Honour, one of the highest state awards, in which manner her war contribution was recognized in a broader allies' context. Of particular importance is the moment when she was awarded the Medal of the Cross of War with golden palm, when she was honoured in a manner unusual even for the officers of the Serbian army. This fact not only testifies about the exceptional trait of her personal engagement, but also about the willingness of the French state to recognize and affirm, within its own system of valuing military merits, the heroism that transcends national and gender frameworks.

Unlike Milunka Savić, has been largely pushed to the margins of collective memory. Her name has not been given an adequate place in the public space: there are no streets or major memorials that would remind of her person and deeds. Her remains rest at the New Cemetery in Belgrade, without any broader social affirmation that would suit her merits. Moreover, the flat which was given to her as a war soldier was returned to the municipality after her death in 1980,³³ which also indicates a certain institutional inconsistency towards her heritage.

Nevertheless, certain attempts at reaffirming her personality are present in the domain of cultural production. The theatre performance "Bread and Blood Stories"³⁴ is one of such examples, based on the long-term exploration of family and collective history, where Sofija is shown as a heroine of the Balkan Wars and the First World War, the recipient of numerous awards.³⁵ Moreover, based on the publication *Women in Serbian Liberation Wars (1912–1918)* (Žikić, 2019), a theatre performance "Heroines of Serbia" has been staged, dramatizing the characters of both Milunka Savić and Sofija Jovanović, thus taking a step towards their cultural representation in the contemporary context.

In broader terms, it may be stated that women soldiers, who carried weapons and participated in the defence and liberation of the Serbian state, have, to a certain extent, become part of the historical narratives of other nations, particularly the allies, while at the national level their visibility was limited for a long time. It was only on the occasion of celebrating the centennial of the First World War that an interest in their lives and deeds was revived, which points to the strong connection between the culture of memory and

³³ The certificate states: "This certificate hereby confirms that Comrade Radoslavka Krsmanović handed in to the Department for Residential Affairs the keys to the flat No. 10, Mirijeovski bulevar No. 30b, in which late Sofija Krsmanović used to be the tenant-rights holder." The certificate is owned by the Petrović family.

³⁴ The performance has been staged at the festivals Magdalena 25, in Cardiff, UK, Off Frame Festival in Belgrade, EX Theatre Fest in Pančevo, at the Drama and Music Academy in Rostok and Frankfurt, Germany, the Festival for Children and Youth theatre in Bursa, Turkey, in Bergen, Norway, as well as at the Festival of Monodrama and Pantomime in Zemun. It has also been on the repertoire of the Dah Theatre and BITEF Theatre. The performance is played in Serbian and English. The conversation with Sanja Krsmanović Tasić in Belgrade, in June 2015.

³⁵ The conversation with Sanja Krsmanović Tasić in Belgrade, in June 2015.

jubilee and commemorative practices. However, after the centennial, this interest once again weakened, which points to the structural deficiencies in the continued cultivation of historical awareness.

In that context, Milunka Savić and Sofija Jovanović may be observed as persons who through their actions transcended the frameworks of the time in which they lived, while simultaneously remaining partly marginalized in the subsequent interpretations of history. Their courage, determination and sacrifice, along with exceptional modesty, make them paradigmatic examples of patriotism. That is exactly why their place in the national culture of memory entails not only revaluation but also a more systematically and critically based approach in order to make their historical significance fully recognized and adequately integrated in collective memory.

ARCHIVE SOURCES / АРХИВСКИ ИЗВОРИ

- Collection Varia (V-3297), State Archives of Serbia, Belgrade (AS) [In Serbian]
Conversation with Sanja Krsmanović Tasić in Belgrade, in June 2015. Sofija Jovanović's family archives, narrative source. [In Serbian]
Conversation with Ksenija Petrović in Belgrade, in October 2015. Sofija Jovanović's family archives, narrative source. [In Serbian]
Fund of the Army of the Principality/Kingdom of Serbia, 1847–1920. The Fund of the Military Archives (VA) [In Serbian]
Glavinić Family Fund (1119), Historical Archives of Belgrade (IAB). [In Serbian]
Photograph collection, Service historique de la Défense – Vincennes [In French]
Record taker No. 3 – War Archives of the Supreme Command of the Serbian Army and all its departments from 1914 to 1920. Fund of the Military Archives (VA). [In Serbian]
Record taker No. 3a – Archive materials of the departments and bodies of the Supreme Command (of the non-operational character) from 1914 to 1920. Fund of the Military Archives (VA). [In Serbian]
State Mortgage Bank (125), Archives of Yugoslavia in Belgrade (AJ) [In Serbian]

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Belić, M. (2005). *Vojislav Tankosić, Duke of Komitas*. Valjevo. [In Serbian]
Bjelajac, M. (2023). Second Infantry Regiment "Prince Mihailo": M. Bjelajac's lecture in the Centre of the Yugoslav Army. In: I. Ivanović (ed.), *Toplica notebooks: contributions for studying Toplica and the south of Serbia*, 8, 20–21. [In Serbian]
Bojić, D. (2008). A contribution to the research into the retreat of the Serbian army in 1915–1916: from the unpublished archive material, press, personal diaries and testimonies. In: *Vesnik*, 54 (35), 74–84. [In Serbian]
Đurić, A. (1984). Only over our dead bodies. *Ekspres nedeljna revija*, 1st July 1984, 15. [In Serbian]
Milutinović, S (1931). Last defenders of Belgrade. In: *Agony of Belgrade in the World War*. Beograd. [In Serbian]

- Mladenović, B. (2015). *Milunka Savić: between myth and reality*. In: *Letopis Matice srpske*, 191, 496 (5) (November 2015.), 667–672. [In Serbian]
- Ruvidić, Ž. M. (1922) *Evacuation of the wounded during the siege of Kajmakčalan in 1916*. In: *The monthly military journal Ratnik*, 37 (1–3/1921), 110–141. [In Serbian]
- Serbian Women in the service for the Fatherland and People during the Balkan Wars in 1912 and 1913, as well as during the World War in 1914–1920*. Beograd: Izdanje jugoslovenske ženske sekcije Fidaka 1933. [In Serbian]
- Subašić, B. (2014). *Our Jean d'Arc*. *Večernje novosti* (supplement *Život plus*), 1st June 2014, 28 [In Serbian]
- Vardar: calendar of the Circle of Serbian Sisters for the common year of 1914*. Beograd, 1913, 128. [In Serbian]
- Vischer, A. (2007). *On the Serbian Front in 1912*. Beograd. [In Serbian]
- Vlahović, T. S. (1989). *Knights of Karađorđe's Star with Swords. The Bravest amongst the Brave*, Beograd. [In Serbian]
- Žikić, M. (2019). *Women in Serbian Liberation Wars*. Novi Sad. [In Serbian]

MEMOIRS / MEMOAPCKA ΓΡΑΨΑ

- Stošić, A. (ed.) (1994). *Great Days of Serbia: (1914–1918): testimonies*. Kruševac–Beograd. [In Serbian]
- Lazarević, J. (1929), *English Women in the Serbian People*. Beograd. [In Serbian]
- Mišić, Ž. (1990). *My memories*, prepared for printing and supplemented by Savo Skoko. Beograd. [In Serbian]
- Politika*, No. 3133, 6th October 1912, 2, The Balkan War. [In Serbian]
- Ross, I. (1995). *Little Grey Partridge: My Serbian Diary*, translated from English by Iva Vuković. Beograd. [In Serbian]
- Sandes, F. (2015). *An Englishwoman in the Serbian Army*. Beograd. [In Serbian]
- Sandes, F. *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army*, with an introduction by Slavko Y. Grouitch. London, 1916.
- Trade Gazette*, Women also took part in the defence of Belgrade in the First World War. 29th March 1969, 9. [In Serbian]
- Women from the Thessaloniki Frond Speak*, collected and prepared by Antonije Đurić, 3rd edition. Beograd, 2014. [In Serbian]